

ФІЛОСОФІЯ ПОСТМОДЕРНІЗМУ: РЕЛІГІЙНИЙ АСПЕКТ

У статті аналізуються поняття модернізму та постмодернізму, їх ознаки і принципи. Автор спробував визначити деякі загальні тенденції філософської інтерпретації релігії засновниками постмодернізму.

Ключові слова: модернізм, постмодернізм, культура постмодернізму, філософія постмодернізму, раціоналізм, релятивізм, традиційне християнство, нові релігійні культури.

Актуальність проблеми. Відношення до постмодернізму в сучасній філософії досить суперечливе. Більшість філософів визнають постмодернізм як своєрідний культурний напрям і вважають його основні принципи і положення характерними для сучасної епохи. Інші філософи висловлюють повне несприйняття постмодернізму, визначаючи його як вірус культури, «декадентство», вбачаючи у постмодернізмі черговий заклик до руйнування будь-яких етичних систем. Деякі західні вчені, визнаючи кризу культури в сучасному світі, вважають, що постмодернізм – це не новий тип свідомості, а пошук нових відносин людини із світом, нових цінностей і критеріїв у всіх сферах культури, стимул інтеграції різних культур.

Поліконцептуальність підходів до вирішення питання місця та ролі постмодернізму в сучасному світі, визначення особливостей взаємозв'язку традиційного християнства і постмодернізму та філософське його обґрунтування обумовлює потребу в таких дослідженнях.

Аналіз досліджень. Для вирішення запропонованої проблеми є потреба у зверненні до літератури, в якій досліджуються, з одного боку, основні риси та особливості філософії постмодернізму, а з іншого, визначається зв'язок філософії модернізму з філософією постмодернізму через призму філософії Ф.Ніцше. Тому суттєве значення має аналіз філософських праць самого Ф.Ніцше, творів засновників постмодернізму філософів М. Фуко, Ж. Дельоза, Ж. Дерріда, Ж.-Ф. Ліотара, Ж. Бодрійяра.

Значний вклад у розробку даної проблеми внесли Маркова Л.А., Торбург М. Р., Стьопін В.С., Давидов Ю., Грос Б. та інші. Ці питання тією чи іншою мірою відстежується українськими філософами, які займаються проблемами релігієзнавства: А.Колодним, М.Бабієм, В.Бондаренком, Л.Виговським, В.Єленським, П.Саухом, О.Саганом, Л.Филипович, Ю.Жицінським та ін.

Метою і завданнями даної статті є дослідження філософського обґрунтування деяких проблем релігії в філософії модерну (філософія Ф.Ніцше) та філософії постмодерну, постмодерністського підходу до проблеми місця релігії (християнства) у сучасному світі.

Поняття «постмодернізм» як таке надзвичайно багатогранне і дуже важко дати якимсь універсальне його визначення. Постмодернізм позначає ситуацію в культурній самосвідомості країн Заходу, яка склалася наприкінці ХХ століття. Якщо звернутися до історії, то можна дійти висновку, що така самосвідомість пройшла деяку еволюцію: у Середні віки домінуючою була теза про переважання Божественного розуму, тільки приєднання до нього давало змогу природному розуму бути дієвим та ефективним; в Новий час людський земний розум існував ніби поряд і паралельно з Божественним; а в кінці ХХ століття світська філософія виступає з претензією на розуміння своїми власними засобами трансцендентного світу божественної логіки. Це вже позиція постмодерністської філософії.

По суті, філософія Нового часу (в західній термінології її називають «філософією модерна»), була раціоналістичною. Загалом епоха модернізму прагнула до відкриття всезагальних наукових законів розвитку природи й суспільства, її представників об'єднувала віра в соціальний і науковий прогрес, справедливість і гуманізм.

Головний задум Нового часу, як це всі сьогодні формулюють, полягав у самостверженні людини. Віру в Бога замістила пристрасна віра в людину. Новий час тривав, поки була ця віра у людину, в її творчі сили та можливості, в її розум та інтелект. Епоха, яка зробила ставку на людину, хотіла не просто вірити, але й переконатися у тому, що її віра істинна.

Коли питання про взаємини людини і Бога почали сходити нанівець, на перший план вийшли нові питання про самодостатні взаємовідносини людини з природою, з іншими людьми і суспільством в цілому. У різні культурні періоди відповіді, як ми знаємо, давалися різні. Але підхід до проблем був єдиний: людина (індивідуальність, особистість) була у центрі світобудови і ставала точкою відліку у всіх наступних спекуляціях. З часом історія модерна може бути прочитана як історія

поступового розчарування в гуманістичному ідеалі. Людина як така видалася не здатною до самоствердження в якості абсолютної величини.

XIX століття намагалося перетворити у вісь буття романтичного героя, який володіє істиною: художника, вченого, письменника, поета... «Але на кінець століття стало зрозуміло, що геніїв надто багато і розібратися з тими істинами, які продукує кожен з них, немає ніякої можливості. Загальна ієрархія буття розпалась на частини, а відсутність загальних критеріїв істинності та геніальності дозволяла вважати свою суб'єктивну правду і віру мірою речей»[5, с.335]. В результаті в XX столітті істина знецінилась. Вона стала значущою і авторитетною лише для її власника – для інших вона була тільки «іншою точкою зору».

Відштовхуючись від попередньої культурної традиції модерна, постмодерн декларує примирення будь-яких традицій, критеріїв, норм, вірувань – він пронизаний ідеєю множинності смислу і видає себе за квінтесенцію попередніх епох. Постмодернізм розглядається як епоха перегляду базових установок, відмова від традиційного світогляду, епоха розриву з попередньою культурою. На сьогодні позначилися основні ознаки постмодернізму: еkleктика, плюралізм, абсолютизація відносного (релятивізм), невизнання ідеї прогресу, примирення всіх зі всіма, розмитість особистості як відповідального морального, громадянського, естетичного суб'єкта.

Кінець XX століття дуже часто визначають і як постхристиянську епоху, виділяючи декілька суттєвих рис: байдужість до Бога, ентропія особистості, заперечення ідеї прогресу вже у християнському значенні як рух до Бога всього людства тощо.

Статус філософського поняття постмодернізм отримав у 80-х роках завдяки працям французького мислителя Ж.-Ф. Ліотара. Зокрема, у 1979 р. у Франції він друкує свою роботу «Стан постмодернізму», в якій намагався визначити філософську суть постмодернізму. Саме цей рік вважається початком відліку постмодерністської філософії. Німецький філософ Мюнц П. назвав ідеї Ліотара «стержем, на якому тримається весь сучасний постмодернізм» [9, с.112] Концептуальною основою постмодернізму стали також праці філософів М. Фуко, Ж. Дельоза, Ж. Дерріда, Ж.-Ф. Ліотара, Ж. Бодрійяра.

Філософія постмодернізму опирається на фундаментальні світоглядні принципи. Це, по-перше, відмова від загальних методологічних правил, що дозволяє стверджувати про залежність істини від суб'єкта, а це означає релятивність наукового знання. Та й сам суб'єкт розпався як центр системи пізнання. По-друге, така релятивізація наукового знання обумовлена також принципом онтологічної невизначеності, оскільки орієнтує вченого не на пізнання об'єктивної діяльності, як це було характерно для класичної науки, а лише на інтерпретації тексту, яких може бути досить багато. Зокрема, саме у ракурсі цього принципу постала проблема священних текстів в релігії: що в них можна віднайти, і якщо можна, то як; чи зберігається її «предмет» як релігійне одкровення.

Яке місце у філософії постмодернізму займають релігійні проблеми, зокрема, проблеми християнства?

Більшість філософів постмодернізму виступають з позицій позаконфесійності та навіть досить різко критикують традиційні релігії й атеїзм, пропонуючи власну конструкцію псевдорелігійних концепцій. До їх числа можна віднести, перш за все, французьких філософів. Зокрема, релігієзнавчим проблемам були присвячені роботи Ж.Батая, якого французькі постмодерністи високо цінують і вважають своїм попередником. Його світоглядній позиції найбільш близька позиція Ж.Дельоза і психоаналітика Ф.Гваттарі, які, критикуючи як матеріалістичну, так і ідеалістичну філософські традиції, застосовують для пояснення світу та людини матеріалістичні та атеїстичні ідеї, трансформуючи їх у відповідності до власних завдань.

До представників позаконфесійної течії можна також віднести Ж.-Ф.Ліотара, М.Фуко, Ж.Бодрійяра, Ж.Дерріду. Так, Ліотар та німецький філософ О. Марквард сприймають християнство як пройдений етап, як такий, що себе вичерпав. Свою позицію вони пояснюють тим, що в ході історичної еволюції та модернізації християнство втратило свою минулу своєрідність і перестало бути привабливим. Але головна їх претензія до християнства пов'язана з тим, що воно є монотеїстичним, пропонує єдиного для всіх Бога, що суперечить самій суті постмодернізму, який сповідує плюралізм. Для постмодернізму богів повинно бути багато. Тому Ліотар і Марквард закликають до повернення до дохристиянських вірувань, до політеїзму, до язичництва [12, с.64]. У цьому вони продовжують лінію Ніцше, який у цілому заперечував релігію, але якщо допускав її існування, то тільки як політеїзм, вбачаючи в цьому прояв «вільнодумства», дозволяючи кожному на вибір свій власний ідеал.

Варто зауважити, що найбільший вплив на формування постмодернізму і, зокрема, його відношення до релігії, справила філософія Ніцше. Важко назвати будь-кого із сучасних постмодерністів, у творчості яких не присутні були б ідеї, запозичені у Ніцше. Американський вчений Б.Магнус вбачає безпосередній вплив філософії Ніцше на методологічні засади Хайдеггера, Ліотара, Фуко, Дельоза, Гваттарі та інших [7, с.154]. У зв'язку з цим, важливо зазначити, що в

процесі аналізу філософії модернізму, зокрема ірраціоналізму та постмодернізму, дуже важко провести чітку межу між ними. Особливо це стосується філософії Ніцше.

Відомо, що за деякої непослідовності у своїх філософських поглядах, Ніцше сформулював досить чітке своє відношення до християнства, звинувативши його в руйнуванні будь-якої істини. Такий висновок опирається на його філософію пізнання, яка і вплинула у значній мірі на філософію постмодернізму. Зокрема, Ніцше сумнівався у можливості об'єктивного пізнання світу і досягнення об'єктивної істини. Процес пізнання для Ніцше – не пошук істини, а «схематизація», спрощення істини, що забезпечує практичні дії. Відповідно істині відводиться інструментальна роль. Оскільки успішним може бути і хибне знання, то істина в такому разі урівнюється з хибним. Одним із методів, завдяки якому він дійшов до такого висновку, був метод співставлення мови різних соціальних епох, культур. Філософ вважав, що кожна мова відображає та інтерпретує дійсність, створює свій власний світ і поглинає собою людину та оточуючу її реальність. Саме тому кожному історичному етапу відповідає мова, свій власний характерний спосіб мислення, свої релігійні вірування і культури, власні ціннісні орієнтації. По суті, Ніцше гіпотетично сформулював ідею про тотожність дійсності та конструкції мови, а тому Бог, світ, людина – це ніщо інше, як конструкції мови, «...ми не звільнимося від Бога, тому що ще віримо у граматику» [10, с.751].

Саме такий підхід застосували у своїй філософії постмодерністи для обґрунтування релятивності у пізнанні. В основі їх концепцій була думка Ніцше про неможливість пізнання об'єктивної дійсності через те, що існують уявлення про фіктивний характер мовної свідомості. Це у значній мірі вплинуло на їх тлумачення Бога і релігії в цілому. Зокрема, М.Фуко був переконаний, що через те, що дійсність є конструкцією мови, пізнання об'єктивної істини неможливе. Значить, існує велика кількість відносних істин, обмежених, за Фуко, у просторі та часі [13].

Повертаючись до філософії Ніцше, як основного теоретичного джерела філософії постмодернізму, важливо зазначити його переоцінку основних християнських цінностей. На його думку, саме християнство зруйнувало істину, якою жила людина до нього, і перш за все зруйнувало трагічну істину життя досократівських греків. Ніцше вказував на протилежність олімпійських богів та християнського Бога. Олімпійські боги переповнені життям, «ніщо не нагадує про аскезу, духовність і обов'язок; тут все говорить нам лише про розкішне, навіть урочисте існування, в якому все існуюче обожнюється, незалежно від того – добро воно чи зло» [11, с.256]. Олімпійці виправдовують людське життя, а олімпійська релігія нейтралізує руйнівну силу культу. Приймаючи участь у культурі, стародавній грек, як вважав Ніцше, перестав відчувати свою індивідуальність і цивілізованість, зливатися у містичній єдності з природою. «Тепер розбиті всі нерухомі та ворожі кордони, які встановлені між людьми злиднями, свавіллям і модою» [11, с.571]. Все благородне, мужнє, за його словами, церква знищила. Тому він так пристрасно виступив проти християнства.

Ніцше звичайно ідеалізує Стародавню Грецію, вбачаючи в ній праобраз суспільства майбутнього та антитезу моральному змісту християнства. Філософ досить гостро і відверто критикує суперечливий характер християнської моралі. Проповідуючи покірність, християнство, всупереч цьому, дає вихід марнославству та прагненню до влади. Значно пізніше Ніцше визначає гуманізм і секулярну мораль як завуальовані християнські ідеали, і проголошує про смерть Бога [10, с.62, 66–67].

Ніцше намагався поставити діагноз сучасній дійсності. Він не говорить: «Бога немає», не говорить: «Я не вірю в Бога». Він говорить «Бог помер». Він переймається питанням «Чому помер Бог?». Причина смерті – християнство. На її місце християнство поставило чисті фікції Бога, моральний світопорядок, безсмертя, гріх, милість, спокутування. Так що тепер, коли починає проявлятися фіктивність християнського світу – адже «відчуття правдивості», так високо розвинуте самим християнством, не може не викликати відразу до фальшивого християнського світорозуміння – тепер на місці фікції не залишається нічого.

Ніцше вважав, що в соціальному плані християнство і гуманізм були і залишаються небезпечним капканом для людства. Іменем Бога виправдовувалось і навіть освячувалось насилля слабких над сильними. Робити людину слабкою – це і є «християнський рецепт примусу в ім'я «цивілізації» («Антихрист». Афоризм 22)), адже завдяки впливовим можливостям християнства людство вибрало шлях співчуття слабим. Це викликало осуд з боку Ніцше, адже, за його думкою, люди – суверенні індивіди, суверенні й у виборі моральних і соціальних норм. Така людина сама встановлює для себе «міру цінності», сама вирішує, кого поважати або кого зневажати. Коли «Бог помер», то людина звалила на себе тягар, який вона раніше перекладала на нього, тобто взяла на себе відповідальність за власне життя.

Постмодерністи продовжили, слідом за Ніцше, критику християнської моралі. Так, Батай вважав, що християнська мораль суперечить тому, що відповідає людській природі. У відповідності з християнством, за думкою Батая, «...бути життєрадісним, великодушним, веселим – і, що

нерозривно пов'язано з цим, любити все, що спокушає, – значить помилятися» [1, с.54]. Найбільш безглуздом у християнській моралі, як стверджував Батай, є те, що вона пропонує одну єдину істину, обов'язкову для всіх людей і вважає всіх тих, хто не живе за цією істиною, як таких, що помиляються. В людині живе потреба в безмежній авантурі, розрахунку, що абсолютно є несумісним з мораллю спасіння. Як і Ніцше, будучи непримиренним ворогом міщанства, філософ «вбачає схожість між крамарем, розпусником і святошею», які «затаїлися в очікуванні спасіння, що всі вони можуть легко поєднатися в одній особі» [1, с.31].

Для постмодерністського теоретизування характерна реабілітація екстатичної сторони будь-якої релігійності, включаючи і християнську. Підсвідоме є в якійсь мірі не що інше, як нове ім'я Бога: адже мова йде про надособисте у самій людині, від якого людська свідомість опиняється в залежності. Звичайно, підсвідоме – це бог, з яким неможливо раціонально домовитися, але таким є і Бог багатьох теологів, включаючи християнських. Всі дискурси мають чіткий теологічний вимір, оскільки орієнтовані на безкінечне: безкінечний рух диференціації (Дерріда), безкінечність тексту (Барт), безкінечність бажань (Дельоз) і т.д.» [2, с.326].

Зокрема, Дерріда вважає, що формується зовсім інше – нове відношення до божественного, яке обумовлює радикальну відмінність від модернізму. Це відношення вже «не може бути виражено в традиційних формах грецького, християнського або іншого мислення» [3, с.304]. В чому суть, на його погляд, цього нового відношення до «божественного»? Що таке це «божественне»?

Це таке божественне, яке передбачає усвідомлення смертності («кінечності») всіх богів взагалі. Це таке «божественне», яке в принципі виключає можливість будь-якого уособлення і будь-якого індивідуально-особистісного до себе відношення як до живого Бога, з яким людина може встановлювати будь-який зв'язок. У витоків цього принципу, який пізніше буде покладений в основу всього постмодерністського світосприйняття, лежить міф про «Вавілонську вежу», але у своєрідній інтерпретації.

Стародавній біблійний міф знайомить нас з одним із перших досвідів краху зазіхань людей на велич Бога. Вони прагнули до рівності з Богом і цим самим намагалися стати вищими за нього. Зрозуміло, що Ж.Дерріда безпосередньо пов'язує цей досвід з досвідом людей свого часу, які скинули створених ними ж богів – «ідолів». При цьому він пішов далі, коли своєрідно переказав міф про Вавілонський натовп. Дерріда приписує цьому великому міфу висновок про «кінечність» не тільки людини та людства, але й того Бога, який змішав народи, що не змогли знайти спільну мову один з одним. Філософ за допомогою своєрідного тлумачення цього міфу прагнув показати, що Бог опустився у своїх методах впливу на людей до їх земного рівня, і таким чином став нічим не кращим за всіх тих ідолів, яким намагалися і намагаються надати статус божественності люди або в минулому, або навіть сьогодні. Ототожнювати своє розуміння божественного з таким Богом Ж.Дерріда, звичайно, відмовляється, і, таким чином, «Божественне» Ж.Дерріди стає, по суті, повністю «безбожним» – втрачається будь-який зв'язок навіть і з тим істинним безсмертним Богом, на якого звернені всі класичні релігії світу.

Так виникає у Ж.Дерріди теза про «безбожну божественність» [3, с.305], яка стала основою його моделі постмодерністського світогляду. Перед нами своєрідна проекція відсутності у постмодерністів віри у можливість Бога істинного і живого.

Ось чому єдиним способом мислення, у формах якого, вважає Дерріда, тільки і можна виразити «нове відношення до «Божественного», – «мислення архітектурне», суть якого полягає в тому, що замість Бога у людини повинна існувати така висота, якої вона ніколи не зможе досягнути. Таке мислення, звільнене від потреби вірити в Бога як Особу (особистого Бога), повинно бути абсолютно «безсуб'єктивним». Фактично, Дерріда не тільки проголошує трансцендентність «Божественного», але й заперечує прагнення людини піднятися над своєю власною смертністю («кінечністю»). А це ніщо інше як самоствердження людини в цій своїй безвихідній «кінечності» – перед людиною назавжди закрита абсолютна «Висота».

Звідси виникає парадокс філософії Дерріда: єдине, чого можна досягнути на шляху постмодерністського «архітектурного мислення» – це побудова все нових і нових «Вавілонських веж», єдиною відмінністю яких від біблійної – їх принципова незавершеність (а значить фрагментарність), їх перетворення в руїни. Буття постає тут, таким чином, всього лише як ніцшеанське «вічне повторення одного й того ж».

Свою власну логіку звільнення постмодерністської філософії від Бога розробив Ж.Дельоз. Аналізуючи історію філософії, Дельоз намагався провести межу між філософією та релігією в питаннях трансцендентного. Він вважав, що філософія, хоча і не могла обійтися без трансцендентного, завжди розміщувала його в середині логічної структури, тоді як релігія виводила його за її межі та не вважала за можливе співвідносити Бога з земною логікою логічними засобами.

Основою світу і матеріального, і духовного є смисл, про який не можна сказати, що він існує у речах або в розумі: він не є ні фізичним, ні ментальним існуванням. У філософії Дельоза Бог є похідним

від смислу, а смислу байдуже, чи йде мова про моральний чи аморальний індивід, про християнську або язичницьку релігію [8, с.8]. Бог як такий просто включається в сукупність відносин у світі та позбавляється свого виключного становища в системі людських цінностей, а тому перестає бути Богом. Дельоз, по-перше, прирівнює Бога, світ і Я в їх відношенні до смислу і, по-друге, робить смисл основою і першопричиною всіх земних і небесних відношень. «Так, особисте Я потребує світу і Бога, але коли ...все плавиться... і переходить на мову подій, будь-яка тотожність Я, Бога і світу щезає» [4, с.17–18]. Для філософії смислу Дельоза Бог втрачає свою самототожність і перестає бути Богом.

Постмодерністи переглядають традиційні релігійні уявлення і цінності. На відміну від Ніцше, який виступав, головним чином, проти християнської моралі, ці мислителі намагаються дати критику християнству в цілому.

Виходячи із вищезазначеного, виникає проблема місця релігії, зокрема християнства, в світі культури постмодерна, адже для неї дуже суттєвими є християнські догмати як релігійні істини, отримані через Одкровення, які не залежать від людського раціонального мислення. В той же час, релігія є органічним елементом культури і її догмати виражаються мовою цієї культури. Ми є свідками поглибленої кризи християнства в сучасній західній культурі, яка обумовлена, по-перше, тим, що традиційне християнство і постмодернізм є за своєю суттю чужими, оскільки їх основні принципи несумісні та прямо протилежні й, по-друге, намаганнями західних теологів адаптувати християнство до культури постмодернізму. Трансформація християнства, обумовлена його модернізацією, приводить до його глибокої кризи, так як воно перетворюється у псевдохристиянство, втрачає лідерство серед інших релігійних конфесій, що породжує широке розповсюдження нетрадиційних релігійних рухів.

Це стало викликом для діяльності багатьох конфесій, які виступають з позицій релігійного плюралізму і терпимості. Індивіди з такою світоглядною орієнтацією "можуть самі не погоджуватися з тими поглядами або способом життя, але будуть захищати право людей дотримуватися інших поглядів або вести інший спосіб життя" [6, с.153].

Концепції сучасного постмодернізму свідчать про те, що він є перехідним типом культури, який виник на модерністській основі, застосовуючи її мову і поняття. Тому немає сенсу розглядати постмодернізм як повну ревізію попередньої філософії, це може привести до викривлення бачення не тільки минулого, але й майбутнього. Постмодернізм підірвав авторитет традиційної релігії, але не запропонував нічого замість неї, ускладнивши проблему орієнтації людини в світі. Але разом з тим за умови невизначеності постмодернізму як ідеології та духовного явища, у ньому можна виділити деякі стійкі та головні теми. Такими є теми критики людини, розуму і гуманізму.

Література

1. Батай Ж. Внутренний опыт. – СПб., 1997.
2. Гройс Б. Постмодернизм принадлежит прошлому. /Континент, № 3. – Москва–Париж, 1996.
3. Давыдов Ю. Современность под знаком «пост-»./Континент, № 3. – Москва-Париж, 1996.
4. Делез Ж. Логика смысла. – СПб, 1998.
5. Ермолин Е.. Между кладбищем и свалкой. // Литературный, публицистический и религиозный журнал "Континент", №3. – М., 1996.
6. Жицінський Ю. Бог постмодерністів. – Львів, 2004.
7. Магнус Б. Ницше и постмодернистский критицизм // На путях постмодернизма. – М.,1995.
8. Маркова Л.А. Постмодернизм в науке, религии и философии. – М., 2000.
9. Мюнц П. Что же все-таки такое постмодернизм // На путях постмодернизма. Сборник обзоров и рефератов. М., 1995.
10. Ницше Ф. Соч. в 2 т. Т.1. – М., 1990.
11. Ницше Ф. Соб. соч. в 2 т. Т.2. – М., 1990.
12. Торбург М. Р. Проблемы религии в постмодернистской философии. – М., 2002.
13. Фуко М. Слова и вещи: Археология гуманитарных наук. СПб., 1994.

Summary

Galina Bezarova

Phylosophy of Postmodernizm: religious aspect

The notions of modernism and postmodernism, their characteristic features and principles are being analyzed in the article. The author has made an attempt to determine some general tendencies of philosophical interpretation of the religion, expressed by the founders of postmodernism.